

אדריאנה קמפ

סוציולוגיה של המוסר או סוציולוגיה מוסרית? על מודרניות ושואה

בימים שבהם רשת האינטרנט מאיימת להיחפך לפרדיגמת-העל של ההווה האנושית, וההתפעלות מעידן הגלובליות דוחקת בהדרגתיות מן התודעה עולם שטוע ומפולג, שבו דילמות ערכיות עדיין עשויות להיות דילמות קיומיות וגורלם של בני אדם נקבע לא פעם על-פי שאלות, כגון: מה מינם, מה דתם, מה צבע עורם, מהי זהותם האתנית, ראוי לחזור ולדרן בספר שכותרתו הלא-מקילה היא "מודרניות ושואה".

בפתיח לספרו, מדמה באומן את חקר השואה ל"הסתכלות דרך חלון". ככל שאתה מעמיק להסתכל דרכו, כך נגלים לעיניך דברים שקודם לכן היו בלתי-נראים. ככל שאתה מרבה להסתכל דרכו, כך הופך המראה דרך החלון מורכב ורבי-ממדי יותר. מי שמתבונן דרך חלון השואה, עלול להיתקל בתחושות מעורבות. מצד אחד, בצימאון עצום לדעת עוד וברצון שאינו מרפה, להמשיג את מה שלא ניתן להמשגה. מצד שני, בתחושה של שיתוק, שאין נושא שבו מלים מתגלות במלוא מוגבלותן כמו בנושא זה. זאת, בין בשל התחושה, כי כל מה שניתן היה לומר, כבר נאמר, ובין בשל ההכרה שכל שייאמר, לעולם לא יספיק כדי לעכל את גודל האימה. דוגמה מובהקת לתערובת זו של תחושות ניתן לראות בקשת הרחבה של תגובות להן זכה ספרו של ההיסטוריון דניאל גולדהאגן, תלוינו מוצון של היטלר. תגובות, שהצטרפו לכדי מחזה פסטיוואלי, ונעו בין שלילה מוחלטת של התיזה בשל חר-צדדיותה, לבין צקצוק שפתיים על-אודות אי-חדשנותה.

ספרו של גולדהאגן יכול לשמש נקודת פתיחה טובה לדיון במטאפורת השואה והחלון של באומן, על מנת להראות, כי בסופו של דבר, מה שחשוב הוא, מה אתה מחפש דרך החלון. ביסודו של דבר, גולדהאגן טוען כי השואה היא תוצר של האנטישמיות הגרמנית. בסוקרו את תולדות האנטישמיות הזו עוד מימי הלותרניות, המחבר מראה, כי ה"אנטישמיות המחסלת" היא חלק בלתי-נפרד ואידיוטינקרטי לתרבות הגרמנית. השואה היא אפוא תוצר של שנאה הרסנית המעוגנת היטב ומושרשת עמוקות ב-genus הגרמני, מצב פתולוגי שאינו ייחודי לתקופת הרייך השלישי. ספרו של גולדהאגן, בלתי-חדשני וחר-צדדי ככל שיהיה, מצטרף לקורפוס נרחב של מחקר היסטורי שניסה לענות על השאלה: מהו שורש ה"מחלה" שחוללה את ההשמדה. ספרו של באומן המוצג כאן אינו עוסק בשואה כסימפטום ל"מחלה" אלא שואל במקום זאת: כיצד נוצר ה"כשל החיסוני" שבגללו לא הצליחה הציוויליזציה המודרנית למנוע את התפרצות ה"מחלה".

מודרניות ושואה, ספרו עטור הפרסים של זיגמונט באומן, זכה לדאבון הלב לתהודה מוגבלת ביותר בקהיליה הסוציולוגית, ונרחבת אך במעט יותר בקרב חוקרי השואה. אולי לא מאוחר מדי כדי לתקן זאת. במסגרת המצומצמת העומדת לרשותי, ברצוני לסכם כמה מהתיזות המרכזיות שבספר ולמקם

* Zygmunt Bauman, 1989. *Modernity and Holocaust*, Oxford: Polity Press.

אוחו כחלק מפרויקט רחב יריעה שלא פחות משהוא נוגע לחקר השואה, הוא עוסק בניסוח מחודש של ייעודה של הסוציולוגיה. אני עושה כן מכיוון שלמרות שכותרתו של הספר הנדון היא "מודרניות ושואה", באומן אינו מסתפק בניסוח תיזות על מהות המודרניות והשואה. ספרו מהווה למעשה חלק מפרויקט שאפתני יותר, המיועד ל"פייס" בין הדיון הסוציולוגי לבין הדיון במוסר.

שתי נקודות מרכזיות מובילות את באומן לדיון על אודות היחס שבין סוציולוגיה למוסר. האחת, האינסטרומנטליזציה של תהליך ההשמדה ההמוני של יהודי אירופה; השנייה, שיתוף הפעולה של הקורבנות. בארבעת הפרקים הראשונים של הספר מנתח באומן את האופן שבו שאלות מוסריות על חיים ומוות תועלו בידי הנאצים לעולמה של "הרציונליות האינסטרומנטלית". תחום בעל "היגיון" פנימי משלו, ובו מושלים מונחים, כגון: חלוקת עבודה, היררכיה, פורמליזציה או חישובי עלות-תועלת. שואת היהודים היא ללא ספק הפרק הדומיננטי והמוזעזע בתולדות העידן המודרני, אולם באומן אינו מצמצם את דיונו לה בלבד. טענתו היא, כי הביורוקרטיה והטכנולוגיה בכלל מהוות מעין "כדורי שינה" המייצרים מבלי משים אדישות מוסרית. אותן הפרקטיקות והתכונות הארגוניות, שדורות של תיאורטיקנים ואנשי מעשה, מאז כתביו החלוציים של מקס ובר, הפכו אותם לנכסי צאן הברזל של חברה רציונלית-מתקדמת-נאורה. הן לדידו של באומן הפרקטיקות המייצרות מציאות, שלפיה שאלות ערכיות הן בלתי-רלוונטיות, וענייני מוסר הם מושא ללעג ולבוז. השרשרת הארוכה של פיקוד/ציות המצויה בכל מבנה ארגוני, שרשרת שיש בה חלוקת סמכויות מדוקדקת וניתוק הקשר שבין מבצעים ונותני הוראות (בעלי הידע ובעלי הסמכות), הופכת את השליטה הביורוקרטית לאֶ-פרסונלית, ואת הקורבן לחסר זהות אנושית, מעין תפוקה הניתנת לכימות בפס הייצור הביורוקרטי. בעת שביצוע משימות ללא משוא-פנים, שמקס ובר הגדירו כמידה הטובה (virtue) של משרת הציבור, הופך מרכזי, וכתוצאה מכך, ענייני אתיקה ומוסר נתפסים כמכשלה בניהולה היעיל והאפקטיבי של המכונה הארגונית, הרי מתערערת, לדעת באומן, האפשרות שהמצפון הפרטי ישמש מניע, אפשרי וגם לגיטימי, לפעולה החברתית.

הפרקים החמישי והששי של הספר מוקדשים לשיתוף הפעולה של הקורבנות. בפרקים אלה מתאר באומן את מימושו של החזיון הווריאטי של "כלוב הברזל", לפיו הופכת הרציונליות האינסטרומנטלית לישות נמצאת-בכל (אומניפרצנטית), המכפיפה כל שיקול לשירותה. היא מעין מטריצה של מחשבה ומעשה, שבמסגרתה אפילו שיתוף הפעולה של הקורבנות נתפס כהכרחי להישדדותם, ועל-כן, באופן פרדוקסלי, נתפס כרציונלי בעיניהם. כתב האשמה החמור של חנה ארנדט לפיו: "היהודים היו חלק מאותו ארגון חברתי שעתידי היה להרוס אותם" (Bauman 1989), הוא לדידו של באומן, מפתח להבנת אופיה של השליטה הביורוקרטית וליכולתה להביא לפעולות הנתפסות כהכרחיות וכפונקציונליות למימוש מטרת העומדות בניגוד בולט לאינטרסים החיוניים של שחקניה. המונח המעורפל "שיתוף פעולה" מקבל במסגרת מכונת הארגון משמעות מאוד ספציפית: שיתוף פעולה פירושו שכל מה שהקורבן עושה או יכול לעשות למען מימוש האינטרסים המיידיים שלו, מקרבים למעשה את מימושו המוצלח של היעד הארגוני. בין אם אסטרטגיית ההישדדות נסמכה על טיעון אינדיבידואלי, דהיינו הצלת היחיד בכל מחיר, ובין אם כללה את רעיון הקרבת המעטים למען הרבים, טענה שהשמיעו לעתים תכופות מנהיגי היודנרט, דובר, בכל-מקרה, על אסטרטגיה, קרי על חשיבה והתנהגות רציונלית, ש"שיחקה לידיו" של המנגנון הביורוקרטי, מכיוון שהיא התנהלה בשיח שהוא שלט בו ולא קורבנותיו. אחד הוויכוחים המרים הנמשכים סביב השואה נוגע לשאלה, האם היהודים בגיטאות ובמחנות היו צריכים לשותף פעולה עם הנאצים, או שמא להתנגד להם בחריפות (בונדי 1981). אלא שהמתווכחים מתעלמים לא פעם ממה שבאומן מנסה ללמדנו: ששתי הצורות האפשריות הללו לא ערערו, ולו במעט, את עצמתה ואת אופיה של השליטה הנאצית הביורוקרטית. יתר על כן, במסגרת הביורוקרטית, ככל שהקורבן יותר "רציונלי", כך הוא יותר נשלט.

מה שעומד אפוא בלב-לבו של הספר, הוא ההפרדה בין מוסר לתועלתיות (utility), הפרדה שהיא המקור להצלחותיה המרהיבות אך גם לפשעיה האכזריים ביותר של המודרניות. הקורא לא יתקשה לזהות את רוח "הדיאלקטיקה של הנאורות" המנשבת בכתיבתו של באומן. רוח זו באה לידי ביטוי בביקורתו הנוקבת על התיזה של נורברט אליאס, הרואה במודרניות ובהשכלה חלק מתהליך המביא לעידון האלימות ולצמצומה להתנהגותם של פרטים חריגים. תיזת ה"תהליך הציביליזטורי"

של אליאס וגלגולה הפשטני עד אימה אל תורת המודרניזציה, הרואה בחברה הטכנוקרטיה ובסמכות הרציונלית-לגאלית ערובה לקדמה ולנאורות חברתיות, ממשיכים להיכתב, טוען באומן, כאילו לא היו מחנות ההשמדה, תאי הגזים, "מוזלמנים" ומלחמות טוטאליות הנעשות בהשראת אותם מנגנונים ביורוקרטיים מדינתיים, חלק בלתי-נפרד ממורשת הנאורות.

לכאורה שב באומן ופורש בפנינו בפעם-המיידע-כמה את עלילות הנאורות כסיפור שבו הגיבור הרע (הרציונליות האינסטרומנטלית) מנצח דוחק הצדה גיבור חסר אונים, המוסר. ואכן טענתו העיקרית היא, כי הן המכניקה של השואה, אותן הפרקטיקות המדוקדקות של תיוק ניירת, כתיבת טפסים ומילויים, חלוקת עבודה, הקפדה על היררכיה, צינורות אינפורמציה, האצלת סמכויות וכד', והן הדינמיקה שלה, מה שקרל שלנר (Schleuner) מכנה ה"דרך הפתלתלה לאשוויץ", מהוות אך המשך ישיר של החשיבה הרציונלית. פירושו של דבר, כי השואה היא תופעה חברתית שלא רק שאין היא סותרת את רוח המודרניות אלא היא מאששת אותה. למעשה היא מגלמת את שיאה של התיזה המודרניסטית, ולא את ניגודה. אולם, בשונה ממבקרי המודרנה שקדמו לו, וביניהם הוגי אסכולת פרנקפורט, אין באומן סבור כי השואה מצביעה על קיומו של משבר אפיסטמולוגי המחייב חשיבה מחדשת על פרויקט ההשכלה. לא כל שכן, אין באומן מסכים עם עמדה שמבטא אדורנו ב"דיאלקטיקה השלילית" שלו, שעל-פיה "כתיבת שירה לאחר אשוויץ היא מעשה ברברי". עמדה משתקת זו, הוא טוען, היא אחת הסיבות להתעלמותם של מדעי החברה בכלל, ושל סוציולוגיה בפרט, מהשואה כמושא לחקירה, כמאורע שסיבותיו ההיסטוריות הן ספציפיות אך השלכותיו החברתיות הן אוניברסליות.

תימה זו היא, לדידי, מרכז ספרו של באומן. שכן, כפי שציניתי בתחילת החיבור, למרות כותרתו של הספר, ה"שואה" וה"מודרניות" הן רק דיירות משנה בסיפור ששחקניו הראשיים הם הסוציולוגיה והמוסר, ורצונו של באומן הוא "להחזיר" אותם זה אל זה. ברומה לפרויקט המודרני, מושא מחקרה של התיאוריה החברתית, גם הדיון הסוציולוגי הפך, לטענת באומן, ל"משחק לשוני" שהוציא מסדר השיח שלו שאלות של מוסר ואתיקה והגדרין כשאלות טלאולוגיות, בלתי-מתאימות לחשיבה המדעית-רציונלית ואף סותרות אותה. נפקדותה של השואה מהדיון הסוציולוגי היא דוגמה בולטת, אם כי ברור שלא יחידה, לכך שב"משחק לשוני" זה, הקובע באילו תחומים ייערך הדיבור ומהם העקרונות המנחים אותו, המוסר והאתיקה נשאו מחוץ לפטפטת, מיותמים מעקרונות מנחים ושרייתם באפולולית השתיקה.

אם יש משהו שהסוציולוגיה צריכה להטמיע מלקחי השואה, זהו הגילוי הכואב והממשי, העומד בניגוד למה שהמורשת הדורקהיימית השכילה ללמדנו, כי המוסרי אינו מצוי בחברתי, לבטח אין הוא זהה לו. הטענה הדורקהיימית כי אין חיים מוסריים מחוץ לחיים חברתיים, ממש כמו שאין הרוע תכונה פנימית ומהותית של הפעולה החברתית, איננה יכולה לעמוד למבחן במצבים קיצוניים כגון אלה שהשואה הציבה בפני האנושות. מצבים בהם דווקא ההתנגדות לתהליך הסוציאליזציה, היכולת להבחין בין "טוב" ל"רע" ולקרוא תיגר בקולניות על מבנים חברתיים המעצבים אותנו בדמותם ובצלמם, הזכירה את אפשרות קיומו של צו מוסרי שמקורותיו הם טרום-חברתיים. באומן נשען על האבחנה הידועה, אם כי הונחה במעט, בין ה"חברתי" (social) ל"חברותי" (social). ה"חברותי" זהו אותו מצב ראשוני וקיומי המעיד על קשר בין ה"אני" ל"אחר", על האפשרות של "להיות עם האחר", אפשרות המהווה בסיס חלופי להמשגת הקשר בין סוציולוגיה למוסר. בעקבות הפילוסוף הצרפתי עמנואל לוינאס, באומן רואה ב"אחריות" הבלתי-מותנית, הקודמת לשיקול תועלתני והנובעת מהעובדה הפשוטה של קרבה אל האחר, את מהות הקיום המוסרי של הסובייקט האנושי.

כאמור, החרושת הביורוקרטית של ההשמדה נשענה דווקא על מניעת אפשרות קיומה של קרבה כזו. היא הפכה את הסובייקט האנושי לאובייקט מרוחק ובלתי-נראה לעין. הצלחתו של ה"פתרון הסופי" היתה תלויה במידה רבה בהפיכתו של היהודי ל"אחר" זר ומנוכר, ובהפיכתו של הגרמני לפקיד המבצע את משימתו ביעילות וללא משוא פנים. כפי שתיעד זאת צאלק פרחודניק:

הפחד הנורא, המצב האיום, הפך אותם לאוטומטים פסיביים. לעתים נדמה לי שהעולם המדעי הזין אותנו באגדה אחת נוספת: שהלב הוא תא עשוי מרכיבים עדינים שאינם מסוגלים לעמוד

בלחץ הרגשות והסבלות, והם מתפוצצים וגורמים למוות. סיפור יפה, לא? אני בכל זאת הייתי מציע למהנדסים־הבנאים שיבנו מטוסי קרב מאותם רכיבי לב. בוודאי יעמדו הם בלחצים טוב יותר מכל מתכת אצילה. וכך הלכה עשירייה אחרי עשירייה. צועדים הם לאט, בצעד מדוד ובאדישות, צמודים זה לזה... הגרמנים מנפנים בפניהם בקסדות... עומדים בשקט ומבצעים את "עבודתם" אוטומטית. "למטרה, כוון! אש!"... כל כדור נושא שחרור וחופש לגרמניה הגדולה, המולדת (Vaterland) שלהם. "כוון! אש!" לעזאזל, כמה עוד מן היהודים הארורים האלה שהתרבו כמו תולעים יש עוד לחסל סופית... "כוון! אש!" (פרחודניק 1933, 97).

כוחה של ביורוקרטיה טמון אפוא במצב פרדוקסלי, שעל־פיו סמכותה הרציונלית מתבססת על נראותם של תקנונים, ואילו עוצמתה באה לה דווקא משקיפותם של הקורבנות. בתרכובת הזו של נראותם של חוקים ואי־נראותם של בני אדם טמון סוד שליטתה. ואמנם היסטוריונים של השואה שותפים לדעה שעל מנת להשיג את תכליתה, מכונת ההשמדה הנאצית דרשה לא רק ציות עיוור לפקודות אלא גם את נטרולן של כל העמדות האישיה והדעות הקדומות של הגרמנים כלפי היהודים (Bauman 1989, 185). בדיוק כמו שמנגנוני החברות, לטענתו של באומן, מצריכים את השתקתו של המוסרי ולא את ייצורו.

בעולם שבו ההישרדות היא היעד והקריטריון הלגיטימי להגדרת הרציונליות, מעלה באומן שאלות המחייבות חשיבה מחדשת של ההנחה הסוציולוגית, כי מוסרי וחברתי חד המה. בעולם שבו המוסר הוא איבה הגדול של התבונה, מקשה באומן בשואלו: מי הם האנטיגיבורים המוכנים להתנגד לצו החברתי, לפרוש מה"עדר" וללכת אחר הקול המוסרי אפילו במחיר הוודאי והבלתי־רציונלי של אובדן היקר להם מכל למען האחר?

שאלה זו ממשיכה להעסיק את באומן גם בספרו הבא: *Mortality, Immortality and Other Life Strategies* (Bauman 1992), ובו הוא מחפש נקודה ארכימידית חדשה עבור סוציולוגיה של המוסר, שתשכיל להשתחרר בעקבות לקחי השואה מהרדוקציוניזם הדורקהיימי ומהשאננות הרלטיביסטית של מורשתו. האם ישנה תשובה לשאלה, מהו המעשה האולטימטיבי, המביע יותר מכל את שיאו של האקט המוסרי? באומן רומז לתשובה אפשרית באחרית דבר של הספר, שכותרתו הסימבולית היא "למות למען... מוות ומוסריות", ובו הוא כותב: "למות למען האחר" זה המעשה המוסרי האולטימטיבי; מעשה שבאמצעותו נמדדת כל מוסריות, כזה שלעומתו כל מוסריות איננה אלא אלגוריה" (שם, 200). וכך, על־פי באומן, השואה לימדה כי העדפתו של הקול האתי על פני הקול החברתי איננה אמנם סבירה אך היא בהחלט אפשרית: "אין זה משנה כמה אנשים בחרו בחובה מוסרית על־פני שימור־עצמי — מה שמשנה הוא שהיו כמה שעשו זאת" (Bauman 1989, 207).

לפנינו אפוא ספר שחשיבותו נעוצה לא בחידושים התיאורטיים שבו ולא ביומרה לחשוף "עוברות" בלתי־ידועות, אלא בקריאתו המנומקת היטב של המחבר לחלץ את הדיון הסוציולוגי מקסמיה הקטלניים של החשיבה הרציונלית. כדבריו:

ביטיים כגון "קרושת חיי אדם" או "חובה מוסרית" נשמעים זרים ומגוחכים באותה מידה בסמינר לסוציולוגיה או בחדרים סטריליים ונקיים מעשן בלשכות ביורוקרטיות (שם, 29).

גם אם לפרקים נדמה כי באומן מטשטש את הגבול בין סוציולוגיה של המוסר לסוציולוגיה מוסרית, הפרויקט ה"תיקוני" שלו ראוי ללא ספק להערכה. שכן, במודרניות ושואה משמשת השואה אמתלה — לא בלתי־אפקטיבית — לדיון בילדה הרעה ה"אמיתית" של הסיפור: הסוציולוגיה המידמה הידמות סימביוטית אל מושא מחקרה.

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל־אביב

ביבליוגרפיה

- בוני, רות, 1981, אדלשטיין נגד הזמן, זמורה ביתן, מודן, תל־אביב.
 פרחודניק, צאלק, 1993. התפקיד העצוב של התינוק — יומן מחבוא, כתר, ירושלים.
 Bauman, Zygmunt, 1989. *Modernity and the Holocaust*, Oxford: Polity Press.
 —, 1992. *Mortality, Imortality and Other Life Strategies*. Cambridge: Polity Press.